

نظری انتقادی نظریه عقول در حکمت متعالیه

مریم سالم

(دانشیار استادیات علمی دانشگاه شهید بهشتی)

سالم، مریم

تحلیل انتقادی نظریه عقول در حکمت متعالیه

تهران: بصیرت، ۱۳۹۲، ۲۲۱ ص

شابک: 978-600-5492-71-2

فیفا

کتاب‌نامه: ص ۲۲۱؛ همچنین به صورت زیرنویس

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ ق. -- نقد و تفسیر

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ ق. -- نظریه درباره عقل و ایمان

عقل

فلسفه اسلامی

حکمت متعالیه

رده‌بندی کنگره: ۲ ۱۳۹۲ س ۷ ع/BBR۵۵

رده‌بندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۳۲۵۳۰۳۳

نشر بصیرت

تحلیل انتقادی نظریه عقول در حکمت متعالیه

مریم سالم

چاپ اول: ۱۳۹۳ ش/ ۱۴۳۵ ق/ ۸۰۰ نسخه / ۱۱۰۰۰ تومان

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مؤسسه فرهنگی هنری حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کیمیا ی حضور

نشانی: تهران، امان لابی، ابتدای خیابان ابوریحان، شماره ۹۴، کد پستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴

تلفن: ۶۶۴۱۵۸۷۹-۶۶۴۶۱۲۹۲ / فاکس: ۶۶۴۰۶۵۰۵

سامانه پیام کوتاه: ۰۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

www.hekmat-ins.com

info@hekmat-ins.com

همه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است

فهرست

۹	پیش گفتار
۱۵	۱. تبیین و نقد راه حل های پیش چیرایی در فلسفه اسلامی در باب عقول
۱۶	تبیین و نقد نظریه عقل فعال مشائی
۱۷	چیستی عقل فعال
۱۹	چیرایی عقل فعال
۲۰	نقش وجودشناختی عقل فعال
۲۱	نقش معرفت شناختی عقل فعال
۲۲	نقد نظریه عقل فعال مشائی
۲۳	خلاصه بحث
۲۴	تبیین و نقد نظریه عقول عرضیه اشراقی
۲۵	چیستی عقول عرضیه
۲۶	چیرایی عقول عرضیه
۲۷	جایگاه وجودشناختی عقول عرضیه
۲۸	جایگاه معرفت شناختی عقول عرضیه
۲۹	نقد نظریه عقول عرضیه اشراقی
۳۰	خلاصه بحث
۳۱	تبیین و نقد نظریه عقول افلاطونیان اسلامی
۳۲	عقل از نگاه ابوالبرکات بغدادی
۳۳	چیستی عقل
۳۴	چیرایی عقل
۳۵	جایگاه وجودشناختی عقل
۳۶	جایگاه معرفت شناختی عقل
۳۷	خلاصه بحث

۴۴	عقل از نگاه فخررازی
۴۵	چیستی عقل
۴۶	چرایی عقل
۴۷	جایگاه وجودشناختی عقل
۴۸	جایگاه معرفت‌شناختی عقل
۴۹	خلاصه بحث
۵۰	خلاصه مطالب بخش
۵۲	بیین و نقد نظر متکلمین در باب عقل
۵۳	دیدگاه معتزله
۵۳	جایگاه وجودشناختی عقل
۵۳	جایگاه معرفت‌شناختی عقل
۵۴	دیدگاه اشاعره
۵۴	جایگاه وجودشناختی عقل
۵۵	دیدگاه غریبی
۶۰	جایگاه معرفت‌شناختی عقل
۶۱	دیدگاه شیعه
۶۲	خلاصه بحث
۶۵	۲. چیستی و چرایی عقول در حکمت متعالیه
۶۷	چیستی عقل
۶۷	تعریف و ویژگی‌های عقل
۷۱	اقسام عقل
۷۲	اسامی عقل
۷۵	ابتکارات صدرالمتألهین در بحث عقل
۷۶	ابتکار صدرالمتألهین در بیان ماهیت عقول عرضیه و افعال
۷۹	فیض منبسط
۸۱	آراء خاص فلاسفه پس از صدرالمتألهین
۸۱	خلاصه بحث
۸۲	چرایی عقل
۸۱	صدرالمتألهین و ادله پیشینیان در وجود عقول طولیه
۸۳	مقدمات برهان
۸۴	تقریر برهان
۸۸	قاعده امکان اشرف
۹۰	ادامه براهین اثبات وجود عقل
۹۴	ادله ابتکاری صدرالمتألهین در اثبات وجود عقل طولیه
۹۸	صدرالمتألهین و ادله پیشینیان در اثبات وجود عقول عرضیه

۱۰۲	ادله ابتکاری صدرالمتألهین در اثبات وجود عقول عرضیه
۱۰۹	مؤیدات نقلی در باب اثبات عقول عرضیه
۱۱۰	خلاصه بحث
۱۱۱	خلاصه بخش دوم
۱۱۳	۲. نقش وجودشناختی عقول در حکمت متعالیه
۱۱۴	شش وجودشناختی عقول طولیه
۱۱۴	عده الواحد و صدور عقل اول
۱۱۴	قاعده الواحد
۱۱۸	صدور عقل اول
۱۲۱	عقول طولیه و کثرت
۱۲۵	مقایسه دیدگاه صدرالمتألهین و ابن سینا در عقول طولیه
۱۲۶	خلاصه بحث
۱۲۷	نقش وجودشناختی عقول عرضیه
۱۲۸	وجه نیار به عقول عرضیه
۱۳۳	رابطه عقول طولیه و عرضیه
۱۳۴	مقایسه دیدگاه صدرالمتألهین و ابن سینا در عقول عرضیه
۱۳۵	خلاصه بحث
۱۳۶	نقش وجودشناختی افلاک
۱۳۷	چیستی افلاک
۱۴۰	چرایی افلاک
۱۴۰	کارکرد افلاک
۱۴۱	رابطه عقول و افلاک
۱۴۲	مقایسه دیدگاه متعالیه، اشراق و مشاء در مبحث افلاک
۱۴۳	خلاصه بحث
۱۴۴	خلاصه بخش سوم
۱۴۷	۴. نقش معرفت‌شناختی عقول در حکمت متعالیه
۱۴۷	ادراک انسانی در حکمت متعالیه
۱۴۹	چیستی ادراک
۱۵۲	ادراک حصولی و حضوری
۱۵۲	تعریف علم حصولی و حضوری
۱۵۳	برخی ویژگی‌های علم حصولی و حضوری
۱۵۴	ادراک حسی، خیالی، وهمی و عقلی
۱۶۶	خلاصه بحث
۱۶۹	جایگاه معرفت‌شناختی عقول در حکمت متعالیه

۸ تحلیل انتقادی نظریه عقول در حکمت متعالیه

۱۷۱	جایگاه عقل فعال در ادراک انسانی
۱۷۱	اتحاد نفس با عقل فعال
۱۷۸	کیفیت اتحاد و اتصال نفس با عقل فعال
۱۸۴	جایگاه عقل در علم خداوند
۱۸۴	نحوه علم باری تعالی به موجودات، پیش از ایجاد آنها
۱۸۵	نحوه علم باری تعالی به موجودات، پس از ایجاد آنها
۱۸۶	نقش عقل فعال در علم خداوند
۱۸۷	خلاصه بحث
۱۸۹	خلاصه بخش چهارم
۱۹۳	۵. نقش و ارزش نظریه عقول در حکمت متعالیه
۱۹۳	ارزیابی چگونگی و جرایب عقول
۱۹۳	ارزیابی چگونگی عقول
۱۹۶	ارزیابی نقشی عقول
۱۹۶	ارزیابی نقش و ارزش شناختی عقول
۱۹۷	ارزیابی نقش وجود شناختی عقل طولیه
۱۹۸	ارزیابی نقش وجود شناختی عقول عرضیه
۱۹۹	ارزیابی نقش وجود شناختی عقول
۱۹۹	ارزیابی نقش معرفت شناختی عقول
۲۰۳	ارزیابی نهایی
۲۰۴	ارزیابی سازگاری درونی نظریه عقول
۲۰۵	ارزیابی سازگاری نظریه عقول با دیگر اجزاء حکمت متعالیه
۲۰۶	نتیجه
۲۰۹	منابع
۲۱۷	نمایه

پیش‌گفتار

هدف از این کتاب بررسی مفهوم عقل به عنوان موجود مجردی است که در عالمی ماورای ماده موجود دارد و واسطه صدور و انتقال فیض به موجودات مادی و نقش شکیلی‌گیری تعقل و ادراک در نفس آدمی است.

همان‌گونه که عقل نفس مهم در نظام وجودی و معرفتی فلسفه‌های پیش صدرایی داشته است، در فلسفه صدرالمآلهین نیز جایگاه مهمی را به خود اختصاص داده است، به طوری که حذف آن از فلسفه وی پایه‌های نظریات مهم فیض، صدور، معرفت، حدوث عالم، ربط حدوث به قدیم و ... را درهم می‌ریزد.

مسئله صدور کثرت از وحدت از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین مسائل فلسفی است، فلاسفه مشاء از طریق عقول طولیه و عقل فعال و فلاسفه اشراق از طریق عقول طولیه و عرضیه به حل آن مبادرت ورزیدند. صدرالمآلهین با به کارگیری هر دو مفهوم عقل فعال و عقول عرضیه کوشیده تا نحوه ارتباط کثرات مادی به واجب‌الوجود را حل کند.

از طرفی امکان هر گونه ادراکی در انسان، در فلسفه مشاء و به تبع آن در حکمت متعالیه منوط به برقراری پیوند با عقل فعال است. از این رو بررسی کامل چیستی، چرایی و نقش وجود شناختی و معرفت شناختی این موجود و به طور کلی عقول، در فلسفه اسلامی، ضروری است و ما در این نوشتار بحث را به حکمت متعالیه اختصاص داده‌ایم.

اصطلاحاتی که در این کتاب با آنها مواجه هستیم عبارتند از:

عقل^۱: موجود مستقل از انسان، که با عقل انسانی که از مراتب نفس است، تفاوت دارد، اطلاق عقل بر این دو به اشتراک لفظ است. عقل جوهر مجرد تامی است که هم در ذات و هم در فعل مستقل از ماده است.

عقل طولی^۲: عقلی که در سلسله طولی واقع شده است و نسبت به عقل افوق خود یا واجب‌الوجود، معلول و نسبت به عقل مادون خود، علت است.

عقل عرضی^۳: عقلی که در سلسله عرضی عقول واقع شده است، به‌طوری که بین آنها رابطه علی و معلولی وجود ندارد و همگی معلول علت یا علل مافوق خود و عقول طولیه هستند. عقول عرضیه علل اجسام طبیعی هستند، به‌عویض هر یک از انواع، عقل عرضی مخصوص خود را داراست.

عقل فعال^۴: در فلسفه صدرالمتهلین گاه به تمامی عقول^۵ و گاه فقط به علت نفس انسانی^۶ و گاه موارد متعددی به عقول عرضیه^۷ عقل فعال گفته می‌شود. در برخی موارد هم همان آن عقل طولیه یا عقل دهم مشائین است.^۸ علت اینکه به آن عقل می‌گویند این است که در وجود مجردی ذات خویش را تعقل می‌کند و این تعقل از سنخ علم حضوری و از مرتبه حصول صور علمی و نیز امری زاید بر ذات نیست، بلکه علمی است حصولی که عین ذات آنست. پس ذات این موجود مجرد هم عقل است، هم عاقل و هم معقول، به‌این به آن عقل می‌گویند.^۹

فعال است زیرا همه کمالات ممکن در این به‌صورت بالفعل داراست و هیچ قوه‌ای در آن متصور نیست، از این‌رو به سبب شدت فعالیت فعال نامیده می‌شود.^{۱۰}

1. Reason, Nous, Intellect
2. Intellect
3. God or Nature
4. Agent Intellect

۵. ملاصدرا، اسفار، ج ۸، ۳۹۸.
۶. همان، ج ۸، ۳۹۸؛ ج ۹، ۱۴۰.
۷. همان، ج ۵، ۲۰۴؛ ج ۹، ۱۴۲ و ۱۴۳.
۸. همان، ج ۳، ۴۶۴؛ ج ۸، ۳۹۸.
۹. همان، ج ۸، ۳۹۸.
۱۰. همان‌جا.

وحدت و کثرت:^۱ وحدت مساوق وجود است و همچون وجود بی‌نیاز از تعریف است و هر تعریفی برای آن آورده شود مستلزم دور یا تسلسل است و فقط نیازمند تنبیه است.^۲ وحدت به معنای انقسام‌ناپذیری است و واحد شئی است که از آن حیث که منقسم نمی‌شود، قابل انقسام نباشد. قید حیثیت از آن جهت است که واحد غیرحقیقی که از بعضی وجوه قابل انقسام است نیز شامل تعریف شود.^۳ شئی شئی است که از آن حیث که منقسم می‌شود بتواند تقسیم شود.^۴ فلک:^۵ نزد علمای اهل نجوم و هیئت عبارت است از: کره متحرک بالذاتی که حرکتی مستند به ذاتی دارد، گاه به منطقه آن کره نیز فلک اطلاق می‌شود که مجازی است. فلاسفه برای آن ویژگی‌های خاص و والائی در نظر گرفته‌اند که از آن جمله داشتن نفس علی برای هر جرم فلکی است.^۶ وجودشناسی:^۷ پژوهش فلسفی است پیرامون وجود و هستی؛ پژوهشی که که در ارتباط با معنا و مفهوم وجود، احکام موجودات، اربیل جزئی بودن، کلی بودن، مادی بودن، مادی نبودن و ... است. معرفت‌شناسی:^۸ یکی از مباحث مهم فلسفی است که در ارتباط با ماهیت علم و معرفت، چگونگی به‌وجود آمدن آن و محدودیت‌های آن، به بحث و بررسی می‌پردازد.^۹ چیستی:^{۱۰} بیان ماهیت و ممیزات و ویژگی‌های شیء است تا آن را از اشیاء دیگر جدا سازد؛ و در اصطلاح مبادی تصویری یک شیء است.

1. Unity & Multiplicity

۲. ملاصدرا، اسفار، ج ۲، ۸۲.

۳. همان، ج ۲، ۸۳.

۴. همان‌جا.

5. Heaven

۶. التهانوی، ج ۲، ۱۲۸۷.

۷. ملاصدرا، الشواهد الربوبیه، ۲۳۹.

8. ontology

9. Edward Craiog, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, v.7, p.117.

10. Epistemology

11. Ibid, v. 3, p.362

12. Essence

چرایی^۱ به معنای دلیل و استدلال و یا مبادی تصدیقی شیء است که به این این وسیله وجود خارجی شیء اثبات می‌شود.

حکمت متعالیه:^۲ یکی از مکاتب متداول و مشهور در فلسفه اسلامی، حکمت متعالیه است. این مکتب که حاوی تمام اصول و روش‌های فلسفی سابق بر خود است، کشف و شهود عارفانه را با استدلال خشک ارسطویی به هم آمیخته و مؤیدات قرآنی را آذین‌بخش آن نموده و به این ترتیب، طریقی دلپذیر که می‌تواند فرا راه عارفان، فلاسفه و متکلمین قرار گیرد، ارائه داده است.^۳

مطابق حکمت متعالیه، اولین بار از سوی ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸ ه.ق.) مطرح گردید. پس از آن به دست نام‌آوران فلسفه به صورت روش فلسفی درآمد. یکی از مبتدیان و کامل‌کنندگان این شیوه فلسفی، صدرالمتألهین بود که پس از تتبع آثار در فلسفه‌های مشاء و اشراق و راه‌های مختلف کلامی و طی مدارج عرفانی، به شیوه‌ای دست یافت که ضمن نوآوری‌های خاص خود، تمام مزایای فلسفه‌های پیشین در آن موجود است.^۴

محمّد بن ابراهیم بن یحیی قوامی مشهور به صدرالدین شیرازی و مقلّب به صدرالمتألهین یا ملاصدرا، در سال ۹۸۰ یا ۹۸۱ در شیراز پا به عرصه وجود نهاد.

در زمان حکومت شاه عباس صفوی، برای تحصیل به اصفهان رفت و نزد اساتید مشهور آنجا از جمله شیخ بهایی و میرزا محمد تلمذ نمود.^۵

در ارائه آراء ابتکاری و جدید خویش، مورد تخریب و تخریب فریون زمان خود قرار گرفت و مجبور به مهاجرت به قریه کهک در قم شد. سپس حدود ده سال در شیراز به تدریس حکمت متعالیه پرداخت. چندین مرتبه به مکه مکرمه مشرف شد و سرانجام در هفتمین و آخرین سفر خود، در بصره، در سن ۱۰۵۰ ه.ق. سالگی و در سال ۱۰۵۰ ه.ق. دیده از جهان فرو بست و در همان‌جا به خاک سپرده شد.

۱. existence

۲. Transcendent philosophy

۳. جوادی آملی، رحیق مخنوم، ۱ و ۱۶؛ مطهری، مقالات فلسفی، ج ۳، ۷۳؛ کدیور، دفتر عقل، ۵۹.

۴. ابن سینا، الاشارات والتنبیها، ج ۳، ۴۰۱.

۵. مطهری، آشنایی با علوم اسلامی، ۱۵۷؛ صاحبی، گفت‌وگوی دین و فلسفه، ۱۶۱-۱۶۲.

۶. ملاصدرا، مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین، قسمت مقدمه از ناجی اصفهانی.

ملا محسن فیض کاشانی و ملا عبدالرزاق لاهیجی دو تن از شاگردان معروف و برجسته وی می‌باشند. رسائل و کتب ارزشمند فراوانی نیز، در باب فلسفه، تفسیر، منطق و عرفان از او به جا مانده است. *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*، معروف به *اسفار*، بزرگ‌ترین اثر ارزشمند فلسفی است. که در ۹ جلد با حواشی فلاسفه مختلف از جمله سبزواری، آقا علی درویش‌نهرانی، علامه طباطبایی و ... به چاپ رسیده است.

کرچه هدف اصلی در این نوشتار، بررسی چپستی، چرایی و نقش وجودی مناسب و غیر مناسب عقل در حکمت متعالیه است، اما به دلیل آنکه ذکر تاریخچه بل و نیز تطور آن در مکاتب مختلف فکری برای تبیین بیشتر نظر صدر المتألهین پیرامون او ضروری به نظر می‌رسد. لذا در فصل اول سعی کرده‌ایم مروری مختصر داشته باشیم بر آراء فلاسفه و متفکرین پیش از صدر المتألهین که پیرامون عقل، در جهت اثبات، انکار، یا انتقاد، سخنی داشته‌اند.

بحث از عقول در حکمت ملائیه شواری خاص خود را دارد و چون این نظریه همیشه در آراء بسیار مهم است، عالمان در مسائل مختلف از جمله صدور کثرت از وحدت، ادراک، معادله و ... نقش دارد. بحث و بررسی صحت و سقم این نظریه، بسیار دشوار و پیچیده می‌شود. به‌خصوص که با وجود تلاش فراوان، یافتن نظریه خاص صدر المتألهین که سازگاری کامل با سایر آراء او داشته باشد ناممکن می‌نماید. در هر صورت، سر شده است این نظریه به بهترین شکل توصیف، تبیین، تحلیل و ارزیابی شود تا دانشجویان و علاقمندان به این موضوعات بتوانند علاوه بر آشنایی با مباحثی که به اتخاذ دیدگاه درست پیرامون آن نائل شوند.

در پایان لازم است از زحمات فراوان جناب آقای دکتر محسن کاشانی، علی‌اکبر احمدی افرم‌جانی که در فراهم کردن این وجیزه، اینجانب را یاری نمودند تشکر نمایم و از مسئولین محترم انتشارات بصیرت که زحمت چاپ این اثر را بر خود تحمیل کردند سپاسگزارم.

و من الله التوفیق

۱۳۹۲/۷/۲۴